

Debata

o pomirenju iz ugla političara, EU i civilnog društva

Beograd, 16. 11. 2015.

transkript

Maja Mičić, moderatorka:

Moje ime je Maja Mičić, ja sam članica Koalicije za REKOM i moderiraću ovu današnju debatu. Na početku nekoliko informacija u vezi sa debatom, organizatorom i Inicijativom REKOM. Današnja debata je jedna od petnaest debata koje će Koalicija za REKOM organizovati u regionu. Prva debata je organizovana u Skoplju, a ova je druga. Sledeća je 1.12.2015. godine u Zagrebu, zatim slede debate u Banjaluci, Podgorici i Prištini. Potom ćemo pažljivo pregledati transkripte audio-zapisa debata i sačiniti rezime s posebnim naglaskom na to kako učesnici debata razumeju i ocenjuju pristup političara u regionu i EU prema pomirenju, a kako taj proces vide učesnici u debatama – aktivisti nevladinih organizacija i intelektualci. Moj utisak je da su političari nametnuli svoje poruke o pomirenju i tumačenje postupaka i događaja koji navodno doprinose pomirenju ili predstavljaju čin pomirenja, a da u javnosti nema reakcije. Zbog toga smo odlučili da pratimo „pomirenje iz ugla političara“, ali takođe i tumačenje visokih predstavnika EU. Koalicija za REKOM se bavi pomirenjem, a predloženi Statut REKOM-a najbolje odražava poziciju Koalicije. Da podsetim – Koalicija za REKOM broji 2.050 članova/članica – iz nevladinih organizacija, udruženja žrtava, veterana i izbeglica, zatim umetnika, istraživača, profesora, novinara i drugih angažovanih pojedinaca iz civilnog društva. U kampanji „Podrška osnivanju REKOM-a“, tokom aprila i maja 2011. godine, prikupili smo 545.000 potpisa građana iz postjugoslovenskih zemalja. Nastavljamo sa zagovaranjem osnivanja REKOM-a, a o samom procesu REKOM govoriće kasnije Nataša Kandić.

Prvi govornik je profesor Nebojša Petrović sa Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Nebojša Petrović: Zahvaljujem na pozivu. Ja ću se truditi da budem kratak, kao što sam dobio instrukcije, da ne bih bio dosadan, a da bih ipak nešto rekao. Drago mi je da mogu nešto da kažem, posebno što smo, kao što je mnogima ovde poznato, imali taktička neslaganja stručnog tipa oko nekih ciljeva. Stoga veoma cenim otvorenost ove inicijative i smatram da nam je krajnji cilj isti. Ja bih podsetio na nekoliko elemenata koji se spominju i u literaturi, a koji nemaju samo teorijsku važnost nego su i od praktičnog značaja, dakle, koji su nastali ne tako što je neko od pametnih ljudi i autora filozofirao, nego realnom analizom različite postkonfliktne situacije u traganju za tim što zovemo pomirenje. To pomirenje bismo mogli radno definisati kao stabilan i dugoročni, kooperativni mir i uzajamno poboljšan odnos koji doprinosi dobrobiti i razvoju obe strane koje su prethodno bile u konfliktu ili ratu. Psiholog Herbert Kelman, koji je poznat po tome što je osmislio principe po kojima se vode pregovori u visokoj politici koji su nekad doveli do velikih rezultata, osmislio je i principe koji su primenjivani u Kemp Dejvidu još za vreme Karterove administracije, pa u Oslu, pa u Dejtonu i tako dalje. On kaže da je suština rešenja koje obezbeđuje zasnivanje novog odnosa osiguravanje osnovnih potreba i strahova obe strane. Dakle, konflikt izazivaju i ubrzavaju neispunjene potrebe, ne samo materijalne ili neke koje se tiču materijalnih stvari, kao što je teritorija i slično, već i psihološke potrebe, kao što su bezbednost odnosno sigurnost ljudi, identitet, priznanje, autonomija, osećaj pravde. Zna da se ljudi nekad bore, spremni su da daju i život, samo zbog osećaja pravde.

Strane u konfliktu često, težeći sopstvenoj sigurnosti i identitetu, povezane nekim drugim potrebama i interesima, pogoršavaju i ugrožavaju bezbednost i identitet druge grupe. Čini mi se da se o tome radi i da je to problem u izjavama koje su date od strane nekih političara, a koje smo ovde dobili napismeno. Pomirenje nije isticanje samoviktimizacije. Pomirenje nije potpuno opravdavanje sopstvenih ciljeva. Ne znači da ne treba da poštujemo žrtve, i svoje, naravno, kao i druge; ne znači da ne treba da se borimo za svoje ciljeve, ali to je deo, kako bih rekao, konfliktnog etosa, kako nam jedan autor kaže (Bar-Tal), to je deo nečega što često utiče na to da se konflikt produži. Pomirenje je interakcija, pomirenje je stavljanje u poziciju druge strane, pomirenje je razumevanje da i onaj drugi ima neke strahove i neke ideje, nešto što možemo (možda slučajno, možda namerno) da ugrozimo. Dakle, moraju se izbeći svi oni elementi koji mogu, iz egocentrične perspektive, izgledati kao veliki patriotski akti, zbog kojih ćemo dobiti neke političke poene.

Ja ću vam dati jedan primer. Postoji jedna pesma nastala tokom ratova devedesetih – neću reći ko je autor, iz koje je nacije, nije toliko bitno – koja je tretirana u jednoj od tih nacija kao najveće pesničko dostignuće u iskazivanju patriotizma. Ona je ušla u školske čitanke. E, ta ista pesma je u Nemačkoj zabranjena jer, ja ću pročitati citat: „Protivreći temeljnim načelima Ustava države Bavarske i Ustava SR Nemačke, kao i najvišim vaspitno-obrazovnim ciljevima u Bavarskoj, prema kojima je zadatak škole da vaspitava za razumevanje među narodima, pomirenje među narodima i za toleranciju, mirotvorstvo i poštovanje drugih naroda.“ Dakle, to je pesma koja je tretirana kao ponos i dika svog naroda i ušla je, kao što rekoh, i u čitanke.

Čini mi se, odnosno, ne čini se samo meni nego mnogi autori to spominju, da su dva važna kriterijuma u toj proceni, u toj težnji ka pomirenju – jednakost i recipročnost. Jednakost se postiže pokazateljima da su potrebe i strahovi obe strane ozbiljno i pažljivo razmatrane. A recipročnost, možda najmoćnija osnova novog odnosa, postiže se najjasnije kroz uslove samog sporazuma, dakle, svaka strana pruža drugoj istu vrstu priznanja, poštovanja i uverenja da to isto dobija i za sebe od te druge strane.

Pomenuću u dva–tri minuta još jedan pokušaj koji je drugačiji od ovog koji se vidi kroz nevladin sektor i koji je više akademski – jedno eksperimentalno, empirijsko, psihološko istraživanje u kom i ja učestvujem i koje organizuje Univerzitet u Masačusetsu, u Amherstu, gde stavljamo ljude u poziciju da dobijaju određen tekst o nekom realnom događaju. U različitim grupama ispitanika menja se to da li je počinilac naša grupa ili tuđa grupa ili su žrtve naše ili drugih, a potom dajemo razne varijante šta se desilo sa počinioćima. U jednom slučaju oni su kažnjeni zatvorski, u drugom slučaju je, recimo, formirana komisija za istinu koja je utvrdila istinu, ali ništa se dalje nije desilo. U trećem slučaju počinioći su ostali potpuno nekažnjeni. Naravno, uvek postoji grupna *pristrasnost* (bias) ili težnja da sopstvenu grupu vidimo bolje od drugih. Međutim, ovo je rađeno i u Srbiji, i u Bosni i drugim zemljama. Nakon davanja ovakvih scenarija ljudima utvrđujemo neke efekte, kako oni utiču na niz subjektivnih mišljenja i osećaja ljudi od kojih zavisi njihova podrška političkim akcijama. Dakle, kako utiče na osećaj pravde to što je moja grupa počinila zločin, a zločinac ostao nekažnjen ili ako je tuđa grupa počinila zločin prema mojoj, a zločinac ostao nekažnjen i tako dalje. Kroz razne kombinacije utvrđujemo želju za komunikacijom, za saradnjom sa drugom etničkom grupom, utvrđujemo da li sopstveni nacionalni identitet raste ili opada u različitim situacijama i tako dalje. Ovi rezultati, čini mi se, odnosno, ja verujem u to, a time se zato i bavimo, mogu veoma značajno da doprinesu objašnjavanju pozitivnih i negativnih efekata i da ukažu na neke akcije ili na nešto što možemo da pokrenemo i ostvarimo da bismo dobili najbolje efekte u celoj populaciji. Dakle, transformisani odnos, to pomirenje, da tako nazovemo, između bivših neprijatelja može se okarakterisati kao neka vrsta pozitivnog mira.

Da bi to bilo tako mora da se osigura osećaj sigurnosti i dostojanstva za obe zajednice. Pomenuti Kelman spaja ove dve stvari. A zašto ih spaja? Zato što je često disbalans između njih. Kad se jedna poveća, druga se smanji. Da bismo potpuno ostvarili svoju sigurnost i da bi bilo nula procenata šanse da nas neko povredi moramo tog drugog da držimo zatvorenog negde. Dakle, veoma štetimo drugoj osobi ili grupi obezbeđujući apsolutnu sigurnost za sebe. Treba pronaći neki optimalni balans koji bi bio pogodan i adekvatan za drugu stranu, za obe strane. Izazov je postići svaki od ovih ciljeva bez žrtvovanja istih tih ciljeva drugih grupa s kojima smo bili u ratu.

Privodeći kraju, pomenuo bih još jednog autora, istraživača iz oblasti kojom se ja bavim, a to je Donald Shriver. On je govorio o restorativnoj ili okrepljujućoj pravdi, vi ste sigurno za taj pojam čuli i od drugih autora, onih koji su pravници i koji o tome sigurno znaju bolje od mene. Restorativna ili okrepljujuća pravda je, po Shriveru, koncept koji pojedincima i društvima može najviše da koristi zato što je to sinteza ne samo javnog priznavanja istine već, takođe, još nečeg, još nekih dimenzija opraštanja. Prva je odustajanje od osvete, možemo to nazvati kao on uzdržavanje, a druga odstupanje, prekidanje uzajamne dehumanizacije koju možemo nazvati obnovom empatije. Dakle, empatija za druge je u osnovi, ne smem da kažem baš svega, ali u osnovi dosta elemenata koji se tiču pomirenja. Može li se, pitanje je, bivši neprijatelj rehumanizovati posle nasilnog konflikta? Teško je, ali društva bez empatije zarobljena su, po Shriveru, u takozvanom egoizmu viktimizacije. Neki analitičari su rekli da demokratski poredak zavisi od sposobnosti građana da, kada dođu na glasačko mesto glasaju za nečije tuđe interese kao dodatak njihovim sopstvenim interesima. Još nešto bih samo napomenuo i onda bih time priveo kraju izlaganje. Jedan drugi istraživač pominje nešto što se zove predrasuda poštovanja – stanovište da drugi imaju pravo na našu brigu za njihov opstanak i za njihovu dobrobit. Egocentrični interesi ne stvaraju demokratski poredak, stvaraju borbu i mi, naravno, imamo pravo da se borimo za svoje ciljeve. Međutim, bez pripisivanja jednakih vrednosti susedima otvara se pukotina u kojoj ideologija može da sipa sumnju da, na kraju krajeva, nije strašna stvar ni uništiti takve ljude.

I, konačno, završio bih jednim primerom iz realnog života od pre par decenija. Potrebno je vreme i kontinuitet da bi se izgradili mostovi empatije, da tako kažem, a da ne bude suviše metaforično. Ehud Barak, koji je bio, kao što znate, izraelski vojni heroj i ministar spoljnih poslova u vladi Šimona Peresa, jednom je rekao, opet ću citirati i s tim ću završiti: „Preduslov stabilnog Bliskog istoka je da mi prepoznamo potrebe i senzibilitet naših neizbežnih partnera.“ Praktično, svaka reč je važna – potrebe, senzibilitet, naši, neizbežni partneri. To nam je to. Oni će tu biti zauvek. Ne mogu se birati roditelji, ljudi ne mogu birati svoje susede. Pitanje je hoćemo li smiriti sukob ili ćemo manipulirati kako bismo ih neprimetno kontrolisali i time prolongirali sukob koji će doneti štetu i nama samima. Eto, ja bih toliko, hvala.

Maja Mičić:

Hvala, profesore Petroviću. Sledeći izlagač je Eric Gordy, profesor na *University College London*.

Eric Gordy:

Hvala što ste me pozvali. Ja ću govoriti na vašem jeziku, tako da se unapred izvinjavam. Napraviću više grešaka, nije mi maternji jezik, ali nadam se da ćemo se razumeti. Otkud dolazi motivacija da se ovom tematikom bavim uopšte? Jedan od povoda je konferencija za novinare koju su zajedno održali Johannes Hahn, evropski komesar za integraciju, i premijer Srbije, Aleksandar Vučić. Hahn spominje sporazum između Srbije i Kosova i kaže: „Ovo je odličan napredak u pomirenju i ja, i mi smo zbog toga zahvalni.“ Vučić odgovara: „Mi

očekujemo zbog toga da dobijemo izvestan napredak u pregovorima sa EU.“ To su događaji na osnovu kojih možete izvesti zaključak šta političari misle o pomirenju. Nedavno se pojavio članak novinarka iz Bosne, Nidžare Ahmetašević, u časopisu *New Yorker*, o grupama u Prijedoru koje traže obeležavanje žrtava iz tog grada. Nidžara citira jednog sagovornika koji kaže da fali komunikacije između sudskih institucija i publike, da ljudi ne znaju koje su činjenice ustanovljene, ne znaju šta znače, što ukazuje na to da je čitav proces uspostavljanja činjenica ostao na elitnom nivou politike. I onda dođe odgovor od Suda BiH: „Normalno je da opada interes kad je prošlo dvadeset godina od rata.“ Kada se sve to sabere priča o pomirenju malo pada u zaborav, ljudi se više time ne bave, a političari, ako nisu prestali da pričaju o tome, onda su barem prestali o tome da pričaju na ozbiljan način.

Mislim da je važno onda da dobijemo neku predstavu o tome zašto je ova tematika važna i šta misle političari kada misle o tome. Kad krenemo u taj posao nalazimo više komplikacija zato što u terminologiji ima više izraza koji su u stvari nedefinisani. Šta to znači pomirenje? Kako da prepoznamo da je pomirenje počelo ili da je postignuto? Šta znači sukob sa prošlošću; gde je ta prošlost, kad počinje, kad je završetak te prošlosti i kako znamo da li smo se sukobili sa njom ili nismo? Ima puno reči koje ne spadaju u naučnu terminologiju i dosta su nejasne.

Zato imamo ovaj dokument – kolekciju izjava o pomirenju političara iz regiona. Ovaj dokument, mislim da ga imate svi ovde, pripremila je Jelena Grujić zajedno sa Dafinom Halili i Biljanom Vankovskom. To je mala slika stanja svesti regionalnih političara. Može se ulaziti u detalje, mislim da ima mnogo toga da se tumači. Ja bih samo napomenuo nekoliko stvari koje sam ja prepoznao u tim izjavama, iz kojih prvo dobijemo sliku o tome šta političari misle da znači pomirenje. To se uglavnom svede na to da političari međusobno komuniciraju, prave dogovore i tako... Kad predstavnici Srbije i Kosova potpišu Briselski sporazum, to je tumačeno kao pomirenje. Kad članovi Predsedništva BiH dođu u Beograd na sastanak – isto. Drugo, vidimo da su te izjave razna gledišta o tome da li je pomirenje potrebno. Tu je stvarno jedna fascinantna izjava. Kada je premijer Vučić išao u Sarajevo u posetu Vladi BiH zajedno su nastupili on i predsednik Predsedništva BiH Bakir Izetbegović u televizijskom programu. U toj emisiji Izetbegović u jednom trenutku kaže: „Mislim da se previše priča o pomirenju.“ Znači, već nam je ta priča o pomirenju preko glave, mi bismo da se bavimo... da ne kažem čime. Ali, dobro, ima tu i raznih mišljenja o tome da li je pomirenje u stvari potrebno. Treće, vidi se iz raznih izjava da, kad političari govore o pomirenju, govore u isto vreme o uslovima koje vide za pomirenje, o preprekama. To, u suštini, znači da je ponašanje jedne vlade ili jedne strane uslovljeno ponašanjem druge zemlje ili druge strane. Znači, mi ćemo ovo priznati ako vi priznate ovo drugo, što vodi u četvrtu temu, a to je da se vidi, kada političari govore o pomirenju, da su veoma voljni da pripisuju motivacije drugim akterima u dijalogu i da dele sa sagovornicima razna mišljenja o tome ko želi ili ko ne želi pomirenje ili ko šta očekuje od procesa. Izdvojio bih još petu temu. Kad političari pričaju (naročito) o prošlosti, onda pričaju i o istorijskom kontekstu u kojem se nasilje desilo, pa to uglavnom, kad spominju istorijski kontekst, vodi ka ovome – ili odobravaju ili osuđuju specifične događaje. Ima, čini mi se od prošle godine, jedna već famozna izjava Predsednika Srbije gospodina Nikolića, u kojoj stavlja nasilje u Bosni u kontekst Osmanlijskog carstva, te kaže da su predstavnici jedne strane, (dakle, zbog istorije Osmanlijskog carstva) vekovima pokušavali da postignu isti cilj. To je taj istorijski kontekst koji se vidi u izjavama. Tu bih malo i komplikovao priču zato što, kada govorimo o prošlosti, uglavnom je akcenat, i to sa dobrim razlogom, na nasilju koje se desilo između različitih grupa (mislim naročito na oružane sukobe).

Ali, treba uzeti u obzir i to da je, ako hoćemo da ovaj proces obuhvata ceo region, ovo, mislim, čak i važnije u nekim kontekstima, na primer u Makedoniji. Treba uzeti u obzir da je bilo sukoba, ponekad i nasilja unutar socijalnih, etničkih i političkih zajednica. Znači da je tu i

kontekst autoritarne vladavine. I to je deo prošlosti koji treba tumačiti i za koji je potrebno pomirenje.

Još jedno zapažanje o pomirenju. Ako gledamo istorijski, onda verovatno pomirenje ne postoji u ljudskoj istoriji. Jako teško ćemo naći neki primer o konfliktu posle kojeg se stvarno desilo kompletno pomirenje sa kojim su svi učesnici, naslednici i tako dalje zadovoljni. Ono o čemu možemo da pričamo jesu neki kompromisi koje ljudi eventualno nađu, neka vrsta pacifikacije ili, što kaže kolega Petrović, prepoznavanje iskustva drugih, što je verovatno najbitniji element. Zašto je potrebno ovo tumačenje koje sam sada dao, ako je potrebno? Rekao bih da je uglavnom zbog ovoga – ako gledamo na ponašanje državnih i međunarodnih institucija onda se vidi da postoji težnja da se pomirenje reducira na neke formalne pristupe, na potpisivanje sporazuma, na posete kao što je bila poseta članova Predsedništva BiH ovde [Beogradu]. I, zašto je to problematično? Zato što je tu uključen samo politički vrh međunarodnih institucija i raznih zemalja. Političari koji su u mogućnosti da se formalno pomire imaju sličnu mogućnost da neformalno intenziviraju sukobe. O tome mislim da imamo dosta primera, vidi se to u tenzijama oko mogućeg referenduma u BiH, odnosno u Republici Srpskoj, vidi se to u nadmetanju između premijera Srbije i Hrvatske, kad je počela da se povećava izbeglička kriza u ovom regionu. Dakle, ako gledamo samo na vrh, onda mislim da se tu može reći, ako mi dopustite jezičku igru, da je to što radi vrh samo površno.

Šta je potrebno da bi priča o pomirenju postala malo ozbiljnija? Sve što sam rekao, svi ti formalni gestovi i sporazumi i sudske presude i sve to, sve je to potrebno, ali potrebno je i još nešto.

Prvo, proces mora da ide u dubinu unutar institucija (koje i same imaju problematičnu prošlost) da bi se došlo do nekakvog obračuna sa tom prošlošću. Ali, potrebno je i priznavanje žrtava sa svih strana i akcija da se žrtvama kompenzira, da dobiju ne samo simboličko nego i konkretno priznanje žrtava.

Drugo, treba da se govori o činjenicama i da se uloži napor u rasvetljavanje činjenica koje nisu rasvetljene. Priče ne smeju ostati tajne ni u kom smislu. Treba javno da se prizna ono što se zna i treba javno da se radi na otkrivanju onoga što se ne zna. Verovatno su dve najbitnije stvari – prvo, dijalog, i ovo sam dao u više detalja u članku, mislim da svi imate tekst, ali dijalog treba da se odvija i između raznih institucija, i unutar institucija, i između institucija i publike, i između raznih delova, raznih publika.

I, onda, konačno, potreban je veći angažman tih institucija koje uživaju najveće poverenje publike u ovom regionu, a to nisu političke institucije, nego su, da kažemo, tradicionalne institucije kao što su kulturne institucije, religiozne institucije, obrazovne institucije – sve one treba da se ozbiljno bave tom tematikom. Ono što se radilo na pomirenju do sada bilo je ograničeno i ja mislim da se vide posledice toga u društvu, vidi se da su neka pitanja nerešena. Od svake potrebe koja ne naiđe na odgovor videćete posledice u društvenom životu. I ja bih završio sa konstatacijom da, kada pričamo o pomirenju, onda govorimo o nečemu što je potrebno ljudima i da je moguće odgovarati na ljudske potrebe. Hvala na strpljenju, toliko.

Maja Mičić:

Hvala, profesore Gordy, dotakli ste nekoliko pitanja koja su ključna za ovu debatu. Pratite tu temu i bavite se i „pomirenjem iz ugla EU“. Poznato je da se EU bavila tranzicionom pravdom u vreme dok je Haški tribunal podizao optužnice i imao problema da optužene privede pravdi. Tada je napredovanje u pridruživanju EU uslovljavano hapšenjem haških optuženika. Nakon što je Hrvatska uhapsila optuženog Antu Gotovinu i predala ga Haškom tribunalu, a Srbija optuženog Radovana Karadžića i Ratka Mladića, EU više nije postavljala uslove koji bi bili fokusirani na suočavanje s prošlošću. Pomirenje dobija političko značenje

kao, na primer, kada se Briselski sporazum, ili susreti između predstavnika BiH i Srbije tumače kao pomirenje. Eric Gordy je dao dobar uvod sledećem govorniku. Lazar Stojanović, reditelj, član Koalicije za REKOM. Jednom prilikom je rekao da je pomirenje talac političkog procesa. Danas neće govoriti o političkim elitama nego o građanima – da li u pomirenju ima prostora za njihovu perspektivu.

Lazar Stojanović:

Podstakao me tekst profesora Gordija (teze za ovaj razgovor) o ulozi institucija u procesu pomirenja. U ovom slučaju je za nas verovatno najzanimljivija uloga krovnih institucija kao što su države ili savezi država ili mesta gde se odlučuje o svetskoj politici nekom vrstom rasprave, dogovora ili kompromisa, forumi kakvi su, na primer, tela Ujedinjenih nacija. Profesor Gordy je naveo niz meni nespornih stavova o manjkavostima u pristupanju institucija procesu pomirenja. Međutim, ostaje pitanje zašto te institucije u procesu pomirenja ne polaze od principa koje je profesor Gordy istakao, a koji bi do tog pomirenja doveli, koji bi mu značajno doprineli, koji bi ga ubrzali i koji bi ga podsticali sve vreme. On ukazuje na to da izvesne mane u funkcionisanju institucija u tom procesu ne ubrzavaju i ne pospešuju uvek taj proces. Dakle, nisu naročito efikasne. Mislim da ovo može da se sagleda i iz ugla razlike interesa koji u procesu pomirenja imaju institucije u odnosu na interes koji u tom istom procesu imaju građani kao pripadnici zajednice u kojoj nominalno vlada njihova volja. Molim da ne shvatite ovaj moj prilog kao pozivanje na bilo kakvu teoriju zavere. Ne tvrdim da ovde i sada postoji neka država ili neki naddržavni organ koji ima poseban cilj i plan da minira, destruiira, ometa ili na bilo koji način potiskuje proces pomirenja, nego mislim da postoji inherentni mehanizam koji je uvek prisutan. Mislim da je ta ocena manje optimistička nego kada bi postojala unapred definisana rđava namera. Taj destruktivni proces prati nas veoma dugo, rekao bih, već dva veka. Naime, kada se vlast delegira, institucija, država pre svega, kao svoj prvorazredni cilj ima održavanje i zaštitu sebe same i svoje moći, a to se ne poklapa uvek i nikada se ne poklapa idealno sa interesima koje ima građanin ili grupe građana ili stanovništvo uzeto kao celina, kao biračko telo ili kao jedan živi organski skup pojedinaca koji su ćelije organizma kojeg zovemo društvom. Oni imaju sasvim drugi interes; ne polaze nužno od toga da žele da budu u što većoj, što jačoj, što slavnijoj i što bogatijoj državi, nego žele da budu što zdraviji, da se bolje školuju, da njihova imovina bude zaštićena, da zarade više i da žive udobnije i bolje. Pretpostavljam da je očigledno da ova dva interesa nisu istovetna, mada ne moraju uvek da budu u sporu, čak obe strane nastoje da pokažu da su u ljubavi.

Ozbiljan spor nastaje kad država vodi ili se priprema da povede ili barem slavi rat, a građani imaju neupitan dugoročni interes da vlada mir, zbog toga što im mir donosi više. Naime, u ratu možete izgubiti život, imetak, teritoriju i razna prava, a ukoliko nemate rat, imate mogućnost da živite bolje i da imate otvorene neke praktične perspektive u životu. Državi je osnovni posao, zadatak, cilj da čuva sebe, da jača kao institucija, a i teritorijalno, bezbednosno, finansijski, da se što lepše naslika na svetskoj političkoj sceni, a sve to građanima ne mora da znači mnogo. Živimo u manje-više demokratskom svetu, o takvim državama govorimo, što čini posebno zanimljivim ono što profesor Gordy ne eksplicira, ali što je, u stvari, osnova njegovog pogleda na odnos institucija prema procesu pomirenja, a to je da institucije polaze od toga (na taj način su i formirane) da predstavljaju, štite i unapređuju interes građana. Međutim, i kad one to čine nije im to glavni cilj. Imaju dovoljno dobar razlog da to ne rade, jer moraju prvenstveno da štite i uvećavaju moć države ili institucije. To dovodi do raskoraka koji se onda neposredno izražava u procesu pomirenja. Taj proces zavisi od toga kako mi svojim građanima predstavljamo sam sukob, istoriju i sve one pretpostavke koje bi trebalo da budu razrešene u procesu pomirenja. Različite ustanove i različite države će svojim

građanima, svom biračkom telu predstavljati to na različite načine. Zgodan primer toga je naš odnos prema Osmanlijskom carstvu i našoj „vekovnoj borbi“ protiv njega.

Laganje prolazi bez teškoća. Naime, obično mislimo da građani ne vole da ih lažu. Ne bih se složio s tim. Imam utisak da građani većinom obožavaju da ih neko laže. Ne mora lažov da bude država, može da bude njihov bračni partner, njihov poslodavac, može da ih laže neko ko reklamira dobitke na lutriji ili blagotvornost nekih lekova. Ne pokazuje se delotvornim nastojanje da građanima objasnimo da oni ne treba da vole da ih lažu. Postoji, međutim, jedan drugi mogući put. Nije nimalo teško objasniti nekome da za njega, za tu grupu ili za to društvo, nije korisno, dapače, štetno je po njih da ih neko laže. Štaviše, ne vidim model demokratske zajednice u kojem bi laganje moglo da se predstavi kao nešto korisno za onoga koga često lažemo ili ga vaspitavamo na taj način. Tu se pokazuje diskrepancija koja otvara teren na kojem argumentacija ima smisla.

Ovo je vrlo star problem i uopšte ne želim da ovo otkrivanje rupe na saksiji predstavim kao nekakav originalni doprinos nego kao isticanje nečega što se ne pominje, što se apriori uzima kao jedinstvo interesa vrhovne institucije države i društva, a nije tako. Prva komedija u istoriji pozorišta je *Aharnjani* ili *Privatni mir* od Aristofana. Ona govori upravo o tome kako, ne slažući se sa politikom svoje države Atine, glavni lik sklapa svoj privatni mir sa svima ostalima, i to izvanredno uspešno, na temelju, a to je najvažnije u ovoj priči, njihove i sopstvene materijalne dobrobiti. Dakle, hoćemo da trgujemo, nećemo da ratujemo, mislimo da je ratovanje loše, da je sukob rđava stvar i da ćemo od ovoga mi obični građani imati više koristi, a što se države tiče – neka ona gleda kako će svoju korist da namiri bez nas. Pošto je pominjan primer Kemp Dejvida, to uvodi jednu malo različitu, ali izuzetno značajnu temu, a to je medijacija u procesu pomirenja. Mi takvu ustanovu, a ni takvu praksu nemamo. Medijacija je u međuvremenu, i tu bih se složio sa profesorom Petrovićem, postala prava nauka; studiraju je, a i u praksi vrlo delotvorno radi. Nastala je u ozbiljnoj socijalnoj situaciji sukoba koji je postojao između sindikata i poslodavaca u SAD, kada se pojavila kao neutralan član u sukobu koji treba da olakša komunikaciju, a ne da uveri nekoga da je lep, pametan, bogat i da mu još jedino neko objašnjenje nedostaje i biće sve u redu. Naprotiv, medijacija je opredeljena da dubinski i podrobno upozna sve o tome šta su interesi i zahtevi jedne strane, da to prenese drugoj strani na način na koji to najbolje može da bude shvaćeno, ne nužno i prihvaćeno, i da na isti način upozna zahteve, gledišta i pitanja druge strane. Dakle, kad kažemo, recimo, da gospođa Mogerini vrši medijaciju u razgovorima Beograda i Prištine, misli se na taj proces, a ne na taktiku „pritisnite vi malo njih, ili neka oni malo pritisnu nas“. To nije način na koji se to uspešno radi.

Molim vas da shvatite ovo samo kao pledoaje da se politika vodi u ime građana, a ne u ime država. Mislim da nemamo razloga da verujemo da je interes pojedinih država, ne samo u ovom regionu nego i šire, nešto što bi trebalo da ima prvenstvo u demokratskim društvima. Shodno tome, odnos Inicijative za REKOM prema lažljivoj politici mora da bude aktivan i brz tako da ako neko kaže: „Mi smo čuvali te manastire pod Turcima petsto godina, a sada hoće da nam ih uzmu.“ mi odmah kažemo: „Ti ih nisi čuvao jer nisi ni bio tu tokom tih petsto godina, nego ti je te manastire sačuvao neko drugi.“ Na laž mora da se reaguje odmah, jer građanin ima interes da ga ne lažu, bez obzira što to često ne vidi ili ne voli, pa ćete doživljavati da vas vaši sugrađani napadaju i optužuju da niste patriota zbog toga što im razotkrivate neke laži. Tabuizirano je preispitivanje „naše“ uloge u prošlosti, još od pre boja na Kosovu, preko svih buna i ratova „na ovim prostorima“, uključujući, možda ponajviše, ovaj poslednji rat. Izjednačavanje svog građanskog identita sa bilo kojim institucionalnim

ispostavlja se i u ovom slučaju kao štetno, kao podređivanje svog interesa nečijoj politici. Nadajmo se da je moguće uveriti građane da je ta šteta po njih ozbiljna, možda i sudbonosna.

Maja Mičić:

Hvala, Lazare. Vaš poslednji deo izlaganja o „laganju“ elita i građanima koji vole da ih lažu dobar je uvod u razgovor o činjenicama koje sužavaju prostor za laži i manipulacije. I profesor Gordy je, takođe, spomenuo činjenice i važnost priznavanja onih činjenica koje su već poznate, ali isto tako i važnost otkrivanja nepoznatih kako ne bi ostale skrivene. I to je dobar uvod za priču o potencijalu REKOM-a da doprinese pomirenju. Dajem reč Nataši Kandić.

Nataša Kandić:

Ja ću govoriti o ulozi i potencijalu REKOM-a da doprinese pomirenju u kontekstu političkih poruka o tome šta je pomirenje i kako ga postići. Izjave političara koje smo pripremili za ovu debatu pokazuju da političari, pre svega, postavljaju uslove za pomirenje sa drugima, ali i određuju šta je dobro ili najbolje za druge. Tako, na primer, ministar spoljnih poslova Srbije, Ivica Dačić, ocenjuje da je za Albance najvažnije da se osnuje specijalni sud za ratne zločine OVK. To je tačno, gledano iz ugla tranzicijske pravde, ali on pri tom postavlja uslove, pa kaže da „naš odnos sa Albancima“ zavisi od toga da li će taj sud da izvede sve one komandante OVK koje Srbija smatra odgovornim za zločine nad Srbima. On predočava uslove pod kojima Srbija prihvata pomirenje.

Generalno posmatrano, političari ignorišu, minimiziraju ili ne razumeju suštinu postignuća civilnog društva u oblasti tranzicione pravde. Koalicija za REKOM je organizovala konsultativni proces o potrebama i očekivanjima žrtava i civilnog društva u odnosu na nasleđe prošlosti koji je trajao tri i po godine. Iz našeg ugla postigli smo fascinantant rezultat, ali to je mali korak naspram vizije o odgovornosti i pomirenju. Tek posle šest, sedam godina slušanja ispovesti žrtava iz različitih etničkih zajednica videli smo (pred nama se odigravalo) približavanje žrtava prepoznavanjem iskustva: „Mi nismo znali da se drugima isto dogodilo što i nama“, zaključila je sestra srpskog vojnika koji je poginuo na Kosovu. To je bio izraz saosećanja. Bile su nam potrebne godine da žrtve iz pojma „neprijatelja“ isključe žrtve etničke zajednice kojoj pripadaju i vojnici koje oni smatraju neprijateljima i agresorima. Najviše se to odnosilo na srpske žrtve. Svedočenja srpskih žrtava pred žrtvama Muslimanima, Hrvatima i Albancima doprinela su da se čuje glas: „Nisu svi oni neprijatelji. Neki su žrtve.“ Nasuprot tom postignuću u Pregledu izjava imamo i izjavu aktuelnog političara koji kaže: „Pomirenje – da, ali ne možemo izjednačiti agresora i žrtvu.“ Ostaje nam da tumačimo da li je autor izjave poslao poruku da na strani onih koji su generalno viđeni kao agresori nema žrtava. Nama je (mislim na Koaliciju za REKOM) bilo potrebno veliko vreme za mali korak. Najpre su žrtve i porodice žrtava, učesnici konsultativnog procesa o regionalnom pristupu u suočavanju s prošlošću, podržale imenovanje svih žrtava kao preduslov suočavanja s prošlošću. Potom je taj mali korak ojačan podrškom 550.000 građana za osnivanje regionalne komisije sa zadatkom da sačini poimenični popis svih ratnih žrtava. Posle ovako snažne javne podrške usledila je i deklarativna politička podrška. Međutim, na uključivanje državnih aktera u proces REKOM čekali smo više od godine. U novembru 2014. godine Skupština Koalicije za REKOM usvojila je Izmene Statuta REKOM-a, čiji su autori izaslanici predsednika/Predsedništva BiH, izuzimajući Sloveniju i Republiku Srpsku. Koalicija za REKOM je u celini usvojila Izmene svojih predloga. Nije bilo nijednog glasa protiv, šta više, bilo je mišljenja da su izaslanici predsednika unapredili neka naša rešenja. Taj mali korak za

koji nam je bilo potrebno nekoliko godina naše je najveće postignuće u odnosu na cilj – osnivanje zvanične Regionalne komisije.

Taj mali korak trebalo je da postane most prema državama koje bi vodile proces REKOM, a nevladine organizacije bi nastavile da pomažu budućoj komisiju, REKOM-u, u dokumentovanju ljudskih gubitaka i zatočeničkih objekata. Šta se događa? Formalizovanje procesa REKOM je ponovo odloženo. Usledili su izbori u Hrvatskoj i BiH, izabran je novi predsednik u Hrvatskoj i dva nova člana Predsedništva BiH. Njih ne obavezuje podrška njihovih prethodnika. Zbog toga se Koalicija posle izbora novih lidera uvek nalazi u „staroj“ situaciji – čeka priliku da razgovara sa novim liderima i da dobije podršku. Budući da će u Hrvatskoj pre kraja godine biti održani parlamentarni izbori, nije realno očekivati da će Koalicija za REKOM pre aprila 2016. godine biti u prilici da o REKOM-u razgovara sa novoizabranim liderima Republike Hrvatske. Zbog zauzetosti članova Predsedništva BiH Koalicija još uvek nije bila u prilici da traži podršku za osnivanje REKOM-a.

Ako bismo sumirali šta su postjugoslovenske države preduzele u odnosu na teško nasleđe prošlosti, onda su tu suđenja za ratne zločine. I to je sve. Nacionalna suđenja za ratne zločine odvijaju se bez medija, nisu pokrenula očekivanu debatu o tome šta se dogodilo u prošlosti. Žrtve su imale potrebu da pred sudom govore o patnji, bolu i nepravdi koju su doživele, ali su iz sudnica izašle razočarane zbog toga što se njihovo učešće svelo na davanje odgovora na pitanja sudija, tužioca i branilaca optuženih.

Osim suđenja za ratne zločine, države u regionu nisu pokrenule nijedan drugi mehanizam koji doprinosi pomirenju. Bilo je izvinjenja političara, ali nijedno nije ostalo upamćeno u zajednicama kojima je izvinjenje bilo upućeno. Eric Gordy je pominjao događaje (poseta članova Predsedništva BiH Beogradu) koje su političari (gosti i domaćini) i neki visoki predstavnici EU ocenili kao pomirenje. Može se reći da u postjugoslovenskim zemljama dominira političko tumačenje pomirenja i regionalne saradnje i da znanje, iskustvo drugih i civilne inicijative nemaju uticaja na političare. Iako političari verbalno podržavaju osnivanje REKOM-a, posebno zadatke te regionalne komisije – poimenični popis žrtava i zatočeničkih objekata – u političkim porukama žrtve se pominju u drugom kontekstu: „Priznajemo druge žrtve, ali prvo da se naše priznaju“ ili „Agresore i žrtve ne možemo izjednačiti“.

Čini se da je pred civilnim društvom, posebno pred istraživačima tranzicione pravde – Koalicijom za REKOM i drugim organizacijama koje se bave tranzicionom pravdom, zadatak da promovišu vrednosti koje doprinose pomirenju kao što su empatija, saosećanje, solidarnost, priznavanje drugih žrtava bez uslovljavanja, imenovanje žrtava umesto brojeva, obeležavanje mesta zločina nad drugima i dr. kako bi se suprotstavili banalizovanju procesa i pojma pomirenja.

Važno je da ponavljamo da je pomirenje proces koji traje. Nema kraja. Nismo obeležili nijedno mesto stradanja albanskih žrtava u Srbiji. Policijski poligon u Batajnici, gde je u pet grobnica bilo ukopano oko osamsto ljudi, funkcioniše kao da se tu ništa nije događalo. Mi hoćemo da se znaju imena ljudi koji su ubijeni na Kosovu, a potom u hladnjačama dovezeni u Batajnicu. Njihova imena treba da pišu na spomen-ploči u Batajnici. I u Petrovom selu i svim drugim mestima na kojima će se, kad-tad, otkriti masovne grobnice.

Maja Mičić:

Hvala, Nataša. Imamo prijavljenih za komentare ili pitanja. Izvolite.

Dobar dan svima. **Simo Spasić**, predsednik *Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji*. Hvala na pozivu i Nataši Kandić i REKOM-u. Za one neupućene, naše Udruženje porodica žrtava je bilo jedno od onih udruženja porodica žrtava koje je insistiralo u

pokušajima i uspelo da ubedi predstavnike porodica žrtava i udruženja koja predstavljaju srpske žrtve na prostoru bivše Jugoslavije da mi moramo biti uključeni aktivno gde god se priča o žrtvama. Nataša Kandić je rekla da na nekoj debati neke porodice žrtava ili neko od učesnika debate nije znao da su i drugi doživeli to što su oni doživeli. To je samo dokaz da je trebalo da učestvujemo u takvim skupovima, tako da je naše udruženje prvo prihvatilo da bude u Koaliciji REKOM, a ubedili smo i sva ostala srpska udruženja da se pridruže. Stojimo iza toga i smatramo da smo bili u pravu, da jednostavno treba da se čuje glas srpskih žrtava. Ja ću pokušati da govorim iz ugla porodica žrtava.

Oni koji znaju delovanje Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na KiM znaju da smo mi i dalje u toj borbi. Lično za sebe kažem da ću se do poslednjeg daha, dok god dišem, boriti da Srbi tj. porodice srpskih žrtava, ali i porodice romskih, goranskih, muslimanskih i lojalnih Albanaca dobiju minimalnu pravdu, kao što su je dobile porodice ubijenih Albanaca.

U kratkim crtama osvrnuću se na izjavu Hašima Tačija (Hashim Taçi) koja je u ovom Pregledu data, a on predstavljen kao ministar (a ja bih rekao ministar takozvane Republike Kosovo). Uz dužno poštovanje, neću da reagujem na izjavu Jahjage i na izjavu gospodina Mustafe, jer sam ubeđen da oni nisu činili zločine, ali imam pravo da reagujem kao čovek koji je lično doživeo porodičnu tragediju i kao predstavnik porodice žrtava na izjavu Hašima Tačija (Hashim Taçi). Svi ste vi pročitali njegovu izjavu u kojoj traži da Srbija prizna (znači pre tog pomirenja) ubistva 20,000 ljudi, više od 20,000 silovanja, sve masakre i onda, kako reče – da se desi priznanje krivice od strane države Srbije. Rekao je, maltene, da on traži priznanje od države Srbije. Dobro, to ja sad s moje strane tako gledam, kao predstavnik porodica žrtava. Pa ljudi, neverovatno, ljudi, shvatite koja je nepravda napravljena prema članovima naših porodica. On je devedesetih godina bio jedan od komandanata UČK, terorističke UČK, ili na srpskom ili hrvatskom takozvane OVK, Oslobođilačke vojske Kosova. On je, dame i gospodo, na Interpolovoj poternici. Kako god gledaju oni, da li je državnik, da li je političar, porodice ubijenih Srba ne mogu da prihvate da je on političar, da je on dobronameran čovek. REKOM ja cenim i poštujem i odgovorno tvrdim, garantujem životom da niko nema bolju evidenciju o svim ubijanjima na KiM nego što ima Fond za humanitarno pravo ili REKOM. To je jedno te isto, mala je razlika. Znači, sva dokumentacija sadrži podatke koliko je Srba ubijeno, koliko Crnogoraca, koliko Roma, koliko Aškalija, koliko Muslimana, koliko Albanaca. I što je najinteresantnije za one neupućene sadrži podatke o tome koliko je civila, koliko vojnika, policajaca, pripadnika JNA ili srpske vojske i policije, što je mnogo dobro. Taj REKOM ili Fond za humanitarno pravo uspeo je da ima podatke koliko je pripadnika terorističke UČK ubijeno, koliko civila, koliko žena. E, sada, ja odgovorno tvrdim i stojim iza svake reči – neka me neko demantuje – da 20,000 Albanaca nije ubijeno. O 20.000 silovanja, silovanih Albanci, o tom potom. Naše Udruženje kidnapovanih i ubijenih na KiM postavilo je „Zid plača“ ispred Tužilaštva za ratne zločine. Nataša Kandić je bila par puta i hvala joj što se odazvala i došla da vidi slike naših mučenika. Iste slike smo posle postavili ispred Narodne skupštine. Do sada imamo 2,566 slika. Znači, ima ime, prezime, datum rođenja, datum ubistva i njegova fotografija. I mi smo mogli da napišemo 10,000 ubijenih Srba, Crnogoraca, Roma i ostalih, ali nismo želeli, nego časno i pošteno, a REKOM sam zna koliko ima Roma, koliko ima Muslimana ili Bošnjaka, koliko ima lojalnih Albanaca. Ima podataka za oko 3,000 nas, kako oni kažu, nealbanaca – Srba, Crnogoraca i ostalih. E, to je mnogo, mnogo bitno, a videćemo kako će da dokažu 20,000 ubijenih Albanaca. Možemo da poverujemo samo ako imaju fotografije, a o tom potom, nemojte da me prekidate. Hašim Tači (Hashim Taçi) je predratni, ratni i posleratni zločinac, čovek koji je klao i ubijao naše najmilije, a sad pominje nekakvu odgovornost države Srbije. Zapad je, u ovom slučaju Haški tribunal, smatrao da svi zločinci treba da idu u Hag da bi se

došlo do pomirenja o kome mi danas pričamo. Onda bi Janez Janša bio tamo gde mu je mesto, pa Dudaković, pa Naser Orić, a pogotovo Hašim Tači (Hashim Taçi), Agim Çeku (Agim Çeku), Fatmir Limaj, Ramuš Haradinaj (Ramush Haradinaj) i ostali. Dok god oni ne budu odgovorni i ne dobiju minimalno kao što su dobili srpski generali za zločin nad Albancima... Da li je pravedno, postavljam sebi to pitanje i postavljam ga Ivici Dačiću, da li je pravedno da srpski generali, u ovom slučaju Pavković, Lazarević i Lukić, dobiju od petnaest do dvadeset pet godina, a da oni u Beču igraju fudbal sa predratnim, ratnim, posleratnim zločincem Hašimom Tačijem (Hashim Taçi)? Pa to je za plakanje, i za plakanje, i za plakanje. Prema tome, nikada u životu *Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na KiM*, koje je jedino udruženje koje ima smelosti da traži pravdu za srpske žrtve, (ovo da uđe u stenogram) ponavljam – nikad u životu nećemo pomirenje sa albanskim zločincima. Sa Albancima hoćemo. Nataša, sami znate, kad ste me pozvali, kad sam u sred Prištine rekao da su za vas oslobodioci (oslobodili su teritoriju KiM od Srba, vojske i policije), ali su za nas Hašim Tači (Hashim Taçi), Çeku (Çeku) i Haradinaj zločinci. I sve njih sam nabrojao. Tada u Prištini sam rekao da nećemo biti protiv Albanaca, nikad u životu, ali dok god možemo borićemo se da albanski zločinci dobiju pravdu. I tražimo da taj Specijalni sud za zločine UČK nad Srbima bude pravedan, da i albanski zločinci i vođe terorističke UČK dobiju minimum, da budu osuđeni po komandnoj odgovornosti. Ako je dokazano u ovom slučaju – samo još ovo i završavam – ako su Pavković, Lazarević i Lukić prihvatili da su oni odgovorni, da su ubili 20,000 Albanaca, da su silovali 20,000 Albanci, tražimo da Hašim Tači, Çeku i Haradinaj budu odgovorni i da dobiju po komandnoj odgovornosti kaznu za 2,500 ubijenih Srba i ostalih i za 2,500 silovanih Srпкиnja. Hvala puno.

Ratko Božović:

Neko bi mislio da smo mi (ovako u nekom nizu) zajedno. Ja se ovde osećam kao padobranac, ja nisam uključen previše u čitavu problematiku, ali moram reći da sam pročitao ovaj materijal...

Evo, sad sam uključio. Neko ko bi se našalio rekao bi – Ratko Božović, niko i ništa iz Beograda. Dabome, ne možemo učiniti da nije bilo ono što je bilo i sad se bavimo posledicama onoga što je bilo, a to što je bilo je krajnje nepoželjno. Razume se, ja sam pročitao materijal i on me podstakao da dođem danas ovde i da razgovaramo pomalo, i to kratko, onoliko koliko to ne bi opteretilo ostale. Ja mislim da pomirenja mora biti, sve jedno koliko je ono neizvesno. Hoće li se ono završiti brzo ili će trajati dugo nebitno je, ono se kao proces mora nastaviti. Mislim i da je ova ideja dobra. Sa jednog stanovišta koje je za mene relevantno, stanovišta kulturološkog, ja mislim da mi nemamo kulturu pomirenja. To je veliki problem. To je veliki problem i izgleda da se ta kultura mora, uz onoo što se tih deset godina radilo, i dalje izgrađivati i da se na njoj mora raditi. To je vrlo važno i vrlo značajno, prosto zato što je kultura naša i pojamna, u njoj se određuje sve, čitav stav o onome što ljudi čine i što bi trebalo da čine. Meni se čini da pomirenja nema bez opraštanja, a opraštanja nema bez potpunog razotkrivanja istine. Zato je ono što je govorio Lazar o lažima i lažomaniji, što je inače naša karakteristika, naročito u domenu politike...

Ja sam vrlo pažljivo čitao ove izveštaje, odnosno ove meditacije političara i moram da kažem da ja njima mnogo ne verujem, jer mislim da nisu iskreni. Prosto, oni govore politički tu čitavu stvar. Ovde je rečeno da je prvi korak politička volja. Ja mislim da je nevolja što je taj prvi korak i pomalo naša nevolja. O tome se radi, što oni u stvari hoće da se ta stvar prekrije i što pre završi, da se konačno ne bavimo previše time, jer to ometa ono što je njihov politički naum ili što je, ako hoćete, njihova ambicija da realizuju ovu ili onu politiku. Ja insistiram na tome da bez potpunog razotkrivanja istine, bez priznavanja krivice i pokajanja, nema pomirenja. Zato mi se čini da je dobro što je danas Lazar ovde govorio, jer ovde govorimo

nekako odozgo; stvari dolaze odozgo, dolaze od političara, dolaze od njihovih interesa i političkih interesa, ali meni se čini da čitava ova stvar mora ići odozdo, od građana, od građanske vrline, od civilnog društva, od jedne unutrašnje promene u odnosu na ono što je krivica svih koji su u ovoj nesreći učestvovali. Razume se, onda idu sve one druge stvari za koje, na neki način, mi znamo da se moraju desiti ako hoćemo radikalno da vidimo, bar u onome što je naš iskaz o pomirenju. Ovo što je rekao Eric Gordy mislim da je dobro kao jedan mali projekt, dobro je smišljen. On ima jednu praktičnu dimenziju. Međutim, mislim da moramo ovde čitavu stvar dići do nivoa jednog samorazumevanja i razumevanja drugih u odnosu na ono što je krivica, i naša i krivica drugih, što su, ako hoćete, greh i greške i nas i drugih. Prosto ne može drugačije. Ne može taj reciprocitet koji se na neki način često nameće u politici ovde da bude prisutan. Ovde moraju biti svi u istim odnosima prema onome što su zločin i krivica. Razume se, ne u onom kolektivnom smislu, u ovom projektu je to dobro rečeno. Meni se čini da je, konačno, zločinac onaj koji nije ni Srbin, ni Hrvat, ni Šiptar, već onaj koji je zločinac. Prema tome, tako ga moramo videti, a ako ne vidimo te stvari tako, mi smo u strašnoj, strašnoj grešci, mi smo, dakle, u onome što je na neki način navijanje za našu stranu. Vidimo našu stranu, a ne vidimo one druge, ne vidimo ono drugo. To je veliki problem, velika nesreća, nema od toga ništa. Dabome, ovde sam malo razmišljao o tome da li je ovo pitanje samo političko pitanje. Politički govor, to je govor koji promašuje i političku aktivnost i ono što političari čine. Oni jedno pričaju, drugo se dešava u realnosti i manje-više tu nema strukturalnog odnosa, nema tog dubinskog odnosa prema onome o čemu je reč. I, zato, možda bi teorijski moglo da se govori o tome ne samo kao o problemu koji je politički. Ja bih rekao da je taj problem i ontološki i etički. Sve ovo što mi pričamo ima smisla utoliko ukoliko hoćemo da konačno izađemo sa tom istinom koja se mora obznaniti, koja se mora obelodaniti, koja se mora sankcionisati tamo gde je neophodno. Mi ne možemo stvarati normalne uslove i normalnu komunikaciju sa onima drugima. Prosto, ostaće nešto što je senka, senkina senka na ono što se dogodilo, a što se nije smelo ni slučajno dogoditi. Na neki način, čini mi se, ovo što smo ovde danas govorili i na čemu se insistira u okviru ove vaše koalicije jeste zapravo dijalog o tome da poniženja ne sme biti, poniženja nikog i nikog, ni onog ko je bio čak i u zločinu. O tome se radi, prosto – krivica da i sankcije da, ali ne ponižavati nikoga. Pridajem veći značaj građanskoj vrlini i zamoru od večite mržnje. Mi ćemo s ovom mržnjom koja je antropološka greška, koja je ovde stalno prisutna, teško izlaziti sa sobom, nećemo ostvarivati harmoniju sa sobom, nećemo ostvarivati harmoniju sa drugima, i tako dalje. Zato mi se čini da put te saradnje i suživota dolazi ne odozgo, nego iz čovekovog unutrašnjeg sveta, iz građanske vrline. Zato pridajem veliki značaj onome što nije sama politika koja odlučuje šta mora biti i kako mora biti to pomirenje. Dakle, pomirenja nema odozgo, pomirenje mora doći od ljudi, od građana, od njihove promenjene svesti, od unutrašnjeg života, od današnjeg samorazumevanja, od toga koliko smo zapravo bliski onome što je, ako hoćete, građanin u nama, jer drugačije nećemo moći ići dalje. Dabome, nisam preveliki optimista, ne mislim da ćemo lako izaći sa sobom, jer mi imamo probleme sa sobom. Dovoljno je pročitati šta ovi političari pričaju pa ćete videti da oni hoće da se ta stvar što pre završi i da se mi više tim ne bavimo, da ostavimo to traljama istorije. E, to se već ne može. Zato kažem da je ovo što vi činite dobra stvar, stvar koju moramo uraditi, makar korak po korak. Nataša je rekla da je ovo mali korak; ovo je dobar korak, i to korak u dobrom smeru. Eto, to je ono što sam ja hteo da kažem ovde kao neko ko je došao. Da vam kažem: nemojte tim političkim manifestacijama i političkom uslovljavanju pridavati veliki značaj, to je utoliko značajno što nas neće ometati, što neće ljude od savesti i časti ometati da rade ovaj posao. To je samo utoliko važno, a to da će oni učiniti to, da će oni to činiti do kraja, da će oni to činiti radikalno, u to ja ne verujem. Eto to je ono što sam ja hteo danas da vam kažem uz onaj materijal, uz ono što sam tamo pročitao. Hvala vam.

Maja Mičić:

Profesor Gordy je imao pitanje.

Eric Gordy:

Ne bih intervenisao, ali stvarno sam želeo da postavim ovo pitanje, pošto je profesor Božović, koji za sebe kaže da je niko i ništa, jedan od vodećih stručnjaka za političku kulturu u regionu. S pravom ste naglasili da je reč o potrebi za kulturom pomirenja i samo sam hteo da Vam postavim pitanje u vezi sa klasičnom podelom u tumačenju. Kada govorimo o kulturi da li je reč uglavnom o kulturnim institucijama i takvoj kulturnoj intervenciji ili o kulturi kao o svakodnevnim praksama?

Ratko Božović:

Vidite, ja ne verujem u institucionalni diskurs, vladajući diskurs. Prosto, u njega ne verujem. Kada je kultura u pitanju, u pitanju je odbrana individualiteta, pa ako hoćete i totaliteta, dakle, ili vrednosti ili vrednosnog sistema. Zato je, čini mi se, važna ova dimenzija i zato je ja uključujem uz političku dimenziju koja, nažalost, u političkom društvu odlučuje o svemu, odlučuje svakako i nikako, ali ovde ostaje pitanje kulture kao odbrane individualiteta i totaliteta ili, ako hoćete, vrednosnog sistema. Ja nisam od onih koji veruju u institucionalni diskurs. Ja mislim da je ekstremizam u politici (a mi ga imamo do današnjeg dana) u stvari svojevrsna patologija, a mi sa ekstremizmom i patologijom u odbrani vlastoljublja ili svojih političkih interesa ne možemo ovu stvar prekoračiti i ne možemo napraviti neki veći korak. Dakle, taj mali korak je napravljen, ali veći korak nije moguće napraviti. Eto, zato. Prosto, ovo je stvar jednog čoveka koji o ovome razmišlja i taj manifestacioni vid koji dolazi od politike ja bih vrlo sumnjičavo gledao. Rekao sam gde vidim da ima smisla. Ima smisla da omogući ljudima da se prema tome odrede, da se mi kao zajednica prema tome odredimo, a dabome, kao građansko društvo, ako budemo ikada građansko društvo, onda ćemo morati znati šta je to pomirenje. Ali bez istine kao krunske stvari u svemu ovome mi ne možemo napraviti taj veliki korak. Toliko.

Maja Mičić:

Hvala Vam. Imamo ovde jednu ruku.

Ja sam **Mladen Ostojić**. Sebe bih definisao kao člana akademske zajednice ili bar bivšeg člana. Pre par dana je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu bila konferencija o interpretacijama raspada Jugoslavije na kojoj su mnogi od vas učestvovali. Tu je par veoma dobrih izlagača iz različitih uglova osporilo pretpostavku da je saglasnost o prošlosti preduslov za pomirenje. Bila su tri glavna argumenta. Jedan je bio da to nije uopšte izvodljivo u našem regionu, jer je stvaranja jednog narativa o prošlosti uvek bilo, uvek se događalo u državama koje su ostale čitave, da tako kažem, i kojima je to bio državni projekat. Drugi argument je da jedan narativ nikako nije u skladu sa pluralizmom i demokratijom, odnosno da je normalno da u jednom demokratskom društvu postoje različiti narativi koji koegzistiraju ili se razmenjuju. I treći argument je da bi, umesto da pokušamo da gradimo pomirenje na prošlosti, trebalo da ga gradimo na budućnosti ili na nekim zajedničkim interesima, a da prosto ovo pitanje rata i ratnih zločina više ne bude fokus te priče o pomirenju pošto je prošlost uzrok konflikata u regionu. Jedna ilustracija toga se nalazi u ovim izjavama na strani 4. gde se navode izjave premijera Srbije, člana Predsedništva BiH, Bakira Izetbegovića, i Munire Subašić, predstavnice udruženja *Majke Srebrenice*, prilikom Vučićeve posete Srebrenici prošle nedelje, kada je odneo donaciju Vlade Srbije. Ja bih želeo da navedem par

implikacija iz takvog razmišljanja. Znači, ako prihvatimo to da saglasnost o prošlosti ili razvijanje jednog narativa o prošlosti više nije preduslov za pomirenje, šta to znači za inicijativu kao što je REKOM? Kao prvo, rekao bih da to znači da više ne možemo da se oslanjamo na političke elite ili na institucije radi promene nekog narativa ili uspostavljanja jednog narativa. Kao što je naveo gospodin Spasić, ljudi koji su danas na vlasti u regionu uglavnom su ljudi koji su bili direktni ili indirektni učesnici onoga što se dešavalo devedesetih. Dakle, ako govorimo o razvoju nekog novog pristupa prošlosti, to će se raditi ne uz njih, nego mimo njih. Tu želim da se osvrnem na ono što je Eric govorio o različitim pristupima, od kojih je jedan taj institucionalan koji, ja mislim, nije realan u ovom trenutku nego bi više trebalo staviti fokus na alternativne pristupe, poput kulture, obrazovanja i drugih oblasti. Druga implikacija je da umesto (a mislim da je to i Nataša prepoznala, bar koliko sam čuo danas u njenom izlaganju) da se gradi jedna zajednička istorija prošlosti i ratova, cilj ovakvih inicijativa bi trebalo da bude razblaživanje dominantnih narativa. Znači, umesto da pokušavamo da uspostavimo jedan zajednički narativ u regionu, trebalo bi da, u okviru svake države, učesnici ovakve inicijative pokušavaju da razblaže ono što je dominantni narativ. I, treće, jedno pitanje, a to je – kad bi došlo do uspostavljanja ovakve komisije kao što je REKOM, Vi ste govorili da cilj te komisije ne bi bio uspostavljanje jednog narativa, već uspostavljanje činjenica, a ja mislim da je jako teško napraviti razliku između ta dva, razdvojiti te dve stvari. Mislim da iskustvo Haškog suda pokazuje da je, iako je cilj tog suda bio da procesuirat ratne zločince, on proizveo jedan narativ samim izborom slučajeva kojima se bavio i strategijom suđenja određenim ličnostima, poput Slobodana Miloševića, i da je to na kraju igralo protiv tog suda, tako da mislim da treba malo više razmisliti o tome. Hvala.

Maja Mičić:

Da li neko hoće da da neki odgovor ili da nastavimo dalje pa da onda nakon nekoliko komentara ili pitanja... Ivane, ti si se javio takođe.

Ivan Đurić:

Ivan Đurić, Inicijativa mladih za ljudska prava. Ja sam hteo da kažem da uspeh napora na pomirenju zavisi od toga, odnosno da je odlučujuće kada inicijativa krene odozdo, odnosno od građana samih, a ne odozgo. Kada govorimo o potrebi većeg uticaja na politiku ili na elite ili na dominantni narativ o prošlosti, to je ustvari potreba za promenom klime, i to doslovno klime. U Beogradu ne uspeva ananas. Jednostavno, klima je takva da ne uspeva. Isto tako, preispitivanje samog sebe, sloboda u izražavanju, u debatovanju – to u našim društvima još uvek ne uspeva, jer su ona zagušena pritiskom odozgo. Za jednog sada mladog čoveka, učenika Matematičke gimnazije, nije prirodno da preispituje, razmišlja; on je negde nešto čuo, samo mu je neki fajl ostao u glavi koji je vrlo sličan kod mnogih. I to je ono što zovemo tim nečim što je nametnuto. Da bismo ubrzali proces pojedinačnog preispitivanja i pokrenuli dijalog među ljudima, izuzetno su važni svi naponi koji su upereni prema donosiocima odluka i kreatorima javnog mnjenja. Uticaj na vrh je važan, a kao rezultat treba da ima promenu odozdo. Hvala.

Maja Mičić:

Izvolite.

Ja sam **Aleksandar Sekulović** iz Saveza antifašista Srbije i pridružujem se onima koji smatraju da pomirenje nije stvar ceremonijalnih i diplomatskih činova, pogotovo kada su oni

inspirisani nekim kalkulantskim razlozima, već da se radi o procesima koji zadiru u dubinu društvenog bića i socijalne psihologije. Važnost takvog pristupa ovom pitanju proizilazi naročito iz činjenice što je u srpskom društvu danas hegemonija srpskog nacionalizma koji je bio glavni pokretač i protagonist etničkih ratova iz devedesetih godina. Danas je još evidentnija, iako je možda sofisticiranija nego pre dvadeset pet godina. O tome govori apsolutna politička dominacija Srpske napredne stranke, fundamentalizam Milorada Dodika koji više ne oseća potrebu čak ni da se prikriva, nabujala ratobornost takozvane srpske opozicije u Crnoj Gori, vulgarni govor mržnje srpskih tabloida pod kontrolom vladajuće partije i brojne druge okolnosti. Srpski nacionalizam je nosilac jednog mentaliteta koji ne uvažava neke opšte principe, načela i pravila društvenog ponašanja, već društvene događaje ceni i ocenjuje sa stanovišta sopstvenog nahođenja i sopstvenih interesa. Reč je o jednom infantilnom mentalitetu koga prati potpuni izostanak osećanja odgovornosti, višak osećanja umišljene nacionalne superiornosti i proizvoljno tumačenje društvenih pravila u zavisnosti od toga da li smo u pitanju mi ili oni. Za mene je paradigma ovog mentaliteta u srpskom društvu ona čuvena scena iz Nušićeve *Ožalošćene porodice*, kada gazda Spasoje, koga maestralno igra Miša Janketić, počne da određuje svim pretendentima na nasledstvo kako da se ponašaju, gde da stoje, a onda ga jedna pretendentkinja pita: „A ti Spasoje?“ A on na to odgovara: „E, to je nešto drugo.“ Identičan odgovor ja sam dobio negde 1991. godine u tri odvojena razgovora sa trojicom visokih ličnosti nacionalsocijalističkog režima Milošević–Šešelj kada sam im postavio sledeće pitanje; „Vi ste proglasili etnički princip za merodavan i tvrdite da su krajevi u Hrvatskoj naseljeni Srbima srpske zemlje. A šta će se dogoditi ukoliko Albanci na Kosovu prihvate taj vaš etnički princip i kažu da je Kosovo, gde su oni ogromna većina, albanska zemlja?“ Na to su mi sva trojica identično odgovorili: „E, to je nešto drugo.“ I prekinuli su svaku dalju diskusiju sa mnom, uvređeni što ja ne razumem da je to nešto drugo. U duhu ovog mentaliteta je i izjava veoma uticajnog Brane Crnčevića da su sudovi nadležni da sude zločine nad Srbima, dok je za zločine koje počine Srbi nadležan Bog. To nije, kako se naivno misli, zgodna doskočica jednog notornog cinika, to je jedan odraz trajnog stanja društvene svesti u srpskom narodu. Da je to tako pokazuje i aktuelni premijer Aleksandar Vučić koji se skandalizovao kada je u Novom Pazaru pokrenuta inicijativa za rehabilitaciju ratnog zločinca Aćif Efendije, a u isto vreme je državni vrh Srbije preduzeo sve mere, uključujući i direktnu intervenciju u sudu, da se rehabilituje ratni zločinac Draža Mihajlović, čiji su ratni zločini neuporedivo veći od zločina Aćif Efendije. Reč je, dakle, o tome da je u vrednosnom sistemu srpskog nacionalizma, kao kod Orvela, sve suprotno od standardnog civilizacijskog značenja, sve je postavljeno na glavu, pa je zato rat mir, istina je laž, kritika srpskog šovinizma je autošovinizam, traganje za pravdom predstavlja ponižavanje Srbije, naši ratni zločinci su heroji, a njihovi heroji su ratni zločinci. Jednom rečju – jedna pravila važe za nas, a druga za njih. Za nas je nadležan jedino Bog, dok oni treba da odgovaraju pred sudovima. Oni su manje vredni, pa zato za jednog Srbina treba da odgovara sto Bošnjaka. U Srebrenici, Prijedoru, Vukovaru i drugim mestima Srbi nisu počinili nikakav genocid, već su Hrvati i Bošnjaci počinili genocid nad Srbima i tako dalje. Razumljivo je što srpski nacionalizam događaje iz devedesetih tumači sa stanovišta ove svoje umišljene superiornosti i moralnog relativizma. Naravno da su za ratove krivi Hrvati i Bošnjaci, jer rat i počinje tako što napadnuti uzvraća udarac, što znači da nikakvog rata ne bi bilo da se Hrvati i Bošnjaci nisu branili. Ali ukoliko međunarodna zajednica baš zlonamerno ne želi da prizna da su Srbi nešto drugo i insistira na tome da je bilo i srpske krivice, onda maksimum koji srpski nacionalizam prihvata jeste da je to bio građanski rat za koji su sve strane podjednako odgovorne; svi su činili zločine i sve to treba jednostavno zatrpati i okrenuti se budućnosti, a za sećanje na žrtve treba uzeti jedan zajednički dan sećanja. Ukoliko bi se ova perverzna logika srpskog nacionalizma prihvatila, a Mladen Ivanić je podli predlog o zajedničkom danu sećanja proglasio za dokaz srpske superiornosti, onda bi trebalo i Drugi svetski rat proglasiti za

građanski rat u kojem su, doduše, nacisti ubili šest miliona Jevreja, ali i Jevreji su i te kako krivi, jer su ubili nekih stotinak nacista, pa je sve to isto i treba obeležiti zajedničkim danom sećanja. Naravno, u prisustvu ovakvog mentaliteta ne može biti govora o stvarnom pomirenju i sve se završava na ceremonijalnim gestovima, utoliko pre ako spoljašnji faktori ovom pitanju pristupaju na pogrešan način. Taj pogrešan pristup zapad je demonstrirao naročito kod zaključenja Dejtonskog sporazuma. On se tu ponašao kao fudbalski sudija koga ne interesuje zbog čega su se dvojica potukli, već samo to da utakmicu privede kraju. On zato poziva tu dvojicu, tera ih da pruže ruku jedan drugome, a to što će oni nakon toga nastaviti da se mrze, to za sudiju nije važno. Štaviše, zapad je to kod ovog čina još i nagradio, taj mentalitet, jer je onome ko je imao 31% stanovništva dao 49% teritorije, čime je priznao da su Srbi nešto drugo i tako stvorio trajan razlog da do pomirenja nikada ne dođe. Zbog svega ovoga ne treba se čuditi što ni danas, ni posle dvadeset godina, do stvarnog pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije nije došlo i što su neki odnosi danas još i pogoršani (odnos Srbije i Hrvatske na primer). Ukoliko pristup problemu ne promenimo, stanje se narednih dvadeset godina neće promeniti, jer treba imati u vidu da stavovi srpskog nacionalizma o bližoj i daljoj istoriji i njegov istorijski revizionizam dominiraju u obrazovnom sistemu Srbije, usled čega on permanentno reprodukuje desni ekstremizam upravo kod mladih ljudi, tj. kod onih koji će biti nosioci političkog života u decenijama koje dolaze. Hvala.

Maja Mičić:

Gordana Đikanović se javila.

Ja sam **Gordana Đikanović**, *Udruženje porodica kosmetskih stradalnika*. Prvo bih rekla malu opasku na govore prethodnika. U principu, mislim da se stvari ne mogu generalizovati, ne može se govoriti o mentalitetu bilo kog naroda na ovakav način. Meni je ovo malo, uz dužno poštovanje, ličilo na političku tiradu. To je moja lična opaska. Reći ću samo još jedan svoj lični stav, a onda ću kratko da se vratim na temu. Ne želeći da skrenem sa aspekta akademske i političke rasprave, ja prosto hoću da govorim iz ugla (ono što je i profesor Božović govorio) onih malih, sitnih, ali ja mislim onih kod kojih jeste ključ. Kad su političke elite u pitanju, tada govorim o svim političkim elitama u regionu, mislim da oni i pitanje pomirenja i pitanje razumevanja i sva ova pitanja koja nas sve muče godinama doživljavaju kao dnevno političke teme. Ako neko to prati, a ja pratim, jer sam novinar celog života, primećuje da su one strašno suprotstavljene od meseca do meseca, od godine do godine, tako da se ja na njih ne bih obazirala, iako one imaju ogroman uticaj na javno mnjenje. Zahvaljujući onima koji možda drugačije misle i drugačije razmišljaju o razumevanju (pre svega razumevanju koje je negde u sredini, znači – slušanje, razumevanje, pomirenje, o čemu ću ja kasnije malo govoriti) ili zahvaljujući pod navodnicima njima i njihovoj dominaciji nad medijima, glas ovih drugih ne može da se čuje, a mi smo osuđeni kao udruženje da svoje članstvo maltene pojedinačno obaveštavamo, preko časopisa koji izdajemo i na sastancima. Ali to je mali uticaj na one ljude kojima je ovaj problem veoma važan, sigurno važniji nego političkim elitama. I sad se kao predstavnik Udruženja vraćam na temu. Ja sam imala i čast i zadovoljstvo da, gotovo od samog početka, sa grupom ljudi okupljenih u jednom udruženju, kasnije u drugom, učestvujem prvo u Inicijativi za REKOM, a onda Koaliciji za REKOM. Mislim da su nama te sesije, ti forumi, okrugli stolovi, u kojoj god da je to bilo formi... Kad kažem nama, govorim o porodicama stradalih na KiM. Ja govorim samo sa aspekta KiM, našeg viđenja, udruženja. Kažem, prvo REKOM Inicijativa, kasnije Koalicija za REKOM, u to se kasnije uključio na sličan način ICMP (Međunarodna komisija za nestala lica) – oni su nam trasirali put i na neki način, bez ikakvog preterivanja, mislim da su nas kanalisali – kako treba razmišljati i na koji način treba sagledavati problem. Možda ću Vas malo zamoriti, ali ću pokušati da preskočim. Kad sam govorila o slušanju, mislila sam o slušanju nekada suprotstavljenih strana, u ratu

suprotstavljenih strana, dugo nakon toga i dalje suprotstavljenih strana koje nisu u klasičnom ratu, ali jesu u verbalnom. U početku, porodice stradalih Srba i stradalih Albanaca i nealbance apsolutno nisu bile spremne ne da razumeju jedni druge nego ni da saslušaju jedni druge. Tako je krenulo, a onda se godinama gradio taj put i ja mislim (sada govorim ispred mog udruženja koje ovde predstavljam) da smo mi taj put prilično jasno odredili u saradnji sa albanskim udruženjima i porodicama stradalih na KiM. Naravno da mi nikada kao udruženje (jer to su naši članovi, oni su okupljeni oko ovog udruženja) ni na trenutak ne zaboravljamo srpske žrtve, srpska stradanja, stradanja nealbance i, kako mi prosto ustaljeno kažemo nekada, Albanaca lojalnih državi Srbiji. Ali ne vidimo da dalje suprotstavljanje može bilo gde da nas dovede. Mi smo u poslednje dve-tri godine, a naročito poslednjih meseci, kao udruženje uspeli da uspostavimo dobru komunikaciju, veoma dobru saradnju, odlično razumevanje problema. Mi danas, možda će to zvučati patetično, ali mi dok slušamo jedni druge bolujemo istu bol onoga koji govori, jer smo prošli, preživeli i preživljavamo i živećemo do kraja života verovatno sa onim što nam se dogodilo; prosto nema barijere među nama. Uspeli smo da napravimo apsolutni otklon od politike. Na tim našim sastancima, bilo da su zatvorenog tipa, bilo da su otvoreni, nema političara; niti u Prištini, niti u Prizrenu, niti ovde u Beogradu, niti na Kopaoniku. Mi držimo zajedničke konferencije za novinare, sa istim brojem učesnika po nacionalnoj strukturi i u Beogradu i u Prištini. Tu se isključivo govori o žrtvama i nezadovoljstvu, jednakom nezadovoljstvu koje je nas sve okupilo, nezadovoljstvu time što se naše vlasti u Prištini i u Beogradu potpuno oglašuju o ove probleme; i tu smo na istoj talasnoj dužini. Jednako su nezadovoljni oni onim što se dole čini i mi ovim što se ovde čini. Ono što je bitno, što smo mi shvatili posle dugih razgovora, jeste da pitanje nestalih i stradalih i procesuiranje ratnih zločina ne može da reši ni u Beogradu, vezano za Srbe i nealbance na KiM, niti dole u Prištini za ljude koji su stradali od vojnih, paravojnih, milicijskih i ne znam kojih snaga. To je stvar koja mora da okupi, ali ne formalno, ne da se dogovori, ne da se potpiše. Ja mislim da ćemo na to još da čekamo. Oni koji vode KiM su priznati kao država od velikog broja država, znači, tako se i sastaju premijeri i predsednici – kao predstavnici dve države. Dok oni iskreno ne shvate da jedino zajednički taj problem može da se reši... Bez razumevanja pomirenja ne može biti, mi smo u to sigurni. Ono što mene pomalo plaši, kao nekog ko učestvuje u ovom procesu godinama, jeste to što me sadašnjost i unazad nekoliko meseci podsećaju na devedesete. Čini mi se da ima malo povratka na to vreme, jer su poslednjih godina u saradnji, razumevanju i komunikaciji sa albanskim udruženjima o kojoj govorim učestvovala sva srpska udruženja sa KiM, javno su se izjasnila. Ostala udruženja su izašla iz tog procesa, tako da smo ostali sada samo mi. Plašim se da je to mala snaga, ali mi ćemo nastaviti sa tom borbom, računajući na to da kada bismo imali više prostora u medijima da pokažemo to što govore jedni i drugi o istim stvarima da bi to stiglo do svesti običnog čoveka. I tu se vraćam i na ovo što je profesor govorio, jer čini mi se da će čovek, običan čovek, razumeti mnogo bolje nekog ko je njemu ravan nego političara, jer se to prima zdravo za gotovo. Ja se Vama zahvaljujem, izvinjavam se ako sam odužila, prosto mislim da civilno društvo, u okviru njega i udruženja, ako imaju iskrene i zdrave namere, imaju i moraju imati veliku ulogu u tom procesu koji nije ni blizu toga da bude završen. Hvala vam.

Ratko Božović:

Moram samo nešto da kažem, apropos ovoga što je rekla Gordana. Mi imamo problem sa javnim mnjenjem koje oblikuju, u stvari, političari, polazeći od svog političkog interesa i mi manje-više i ne znamo šta se ovde dešava. Da nije ovih mreža i drugih načina, mi o mnogim stvarima ne bi ništa ni znali. Zato mi se čini da moramo insistirati na javnom mnjenju, kritičkom javnom mnjenju; dakle, ne onom javnom mnjenju koje je ili zdravorazumsko ili je na neki način stranačko ili je pristrasno. Zato sam rekao da se meni ovo pitanje postavlja kao

moralno pitanje u tom smislu, ne zbog toga što nemamo empatije za drugoga, nego što nemamo ni moralnu inteligenciju u odnosu na druge – hoćemo da učinimo drugima ono što ne bi želeli drugi nama da učine. Ako bi samo tu pomakli stvari, ako bi samo pomerili malo tu logiku, onda bi već mogli i da se dobro čujemo i da se dobro razumemo. Ja se zaista izvinjavam, ja sad moram da idem, ali da se zna da sam sa vama i da sam uz vas oko ovog projekta. Hvala vam.

Maja Mičić:

Samo minut i moramo da završavamo debatu.

Simo Spasić:

Pokušaću što pre. Lično se obraćam gospodinu Sekuloviću, da me Vi pažljivo saslušate, a i svi prisutni. Jedan od retkih koji je imao smelosti i hrabrosti da se suprotstavi nekom radu ili izlaganju Nataše Kandić bio je Simo Spasić, ali sam onda uvideo da je ta žena potpuno u pravu, samo me zbolelo što takve Nataše Kandić nema u hrvatskom, muslimanskom i albanskom narodu. Gospodine Sekulović, nemojte pogrešno da me shvatite. Kamo sreće da je Vaš kolega iz antifašističkog veća u Zagrebu, u Sarajevu, u Prištini pročitao taj Vaš govor za svoje nacionalizme i svoje zločince. Ja Vam dajem časnu reč da on ne bi izdržao govor do kraja, bio bi likvidiran tog istog dana. Ja podržavam to što ste Vi čitali. Vi to u Beogradu možete da kažete, ali Vaše kolege u Zagrebu, u Sarajevu, u Prištini nikada ne bi smele da kažu to što ste Vi rekli. Moja najveća greška je što sam dozvolio da od jednog udruženja nastanu dva-tri udruženja koje finansira Fond za otvoreno društvo, pa će sad pričati da su jedini oni sa Albancima. Ja sam prvi predstavnik sa *Udruženjem porodica kidnapovanih i ubijenih* preko Fonda za humanitarno pravo 2003, 2004, 2005. i 2006. godine bio u Prištini. Druga udruženja su osnovana 2014. godine. Greh je da oni koriste ovu našu tragediju. Hvala puno.

Maja Mičić:

Moramo svakako debatu da privedemo kraju, ja bih ostavila prostora ako naši panelisti žele nešto kratko da dodaju. Smatraju da bi bilo suvišno. Zahvaljujem se na učešću u debati o pomirenju u organizaciji Koalicije za REKOM.